

Gamle nordslesvigske skolebøger

Studier til belysning af Slesvigs kulturelle autonomi

Af *H. Hejselbjerg Paulsen.*

Gamle skolebøger, — kan et sådant emne friste en forfatter? Eller en læser? Skolebøger hører sædvanligvis ikke til de minder, der står i stråleglans, heller ikke når man får dem på en passende afstand. Både landsbydrengene og latinskoledisciplerne har alle dage hurtigt skilt sig af med dem og kastet dem bag sig, når de forlod skolen. Færdig med dem! — Alligevel må det siges, at emnet slet ikke er uinteressant, ja man tør endog føje til, at det har krav på vor store interesse. For det første er netop skolebøgerne og deres historie et betydningsfuldt led i vor kultur- og åndshistorie. De er *vigtige kulturdokumenter*, som ikke kun fortæller om vort folks oplæring i de forskellige discipliner, som det altid har været folkeskolens sag at tage sig af, men herudover er de uanselige og hidtil oversete bøger et uundværligt anskuesmateriale til belysning af landsdelens ejendommelige kulturelle autonomi. Ja endnu mere, de fortæller egentlig både mere og bedre om landsdelens omtumlede skæbne og særprægede historie end bindstærke lærde værker med alle oplysninger om forhandlinger og stridigheder mellem konge og hertug og ridderkab, om arveret og fortolkning af politiske og statsretslige overenskomster, om krig og kiv i én uendelighed.

Nu til dags hører de gamle skolebøger til de store sjældenheder. Datiden værdigede dem ingen synderlig interesse, de fleste af dem findes end ikke i offentlig eje på vore store biblioteker. I ikke få tilfælde er hvert af de bevarede eksempler unica, og der findes også eksempler på, at bøgerne er helt forsvundet, de eneste spor, der er tilbage, er, at man kan påvise, at de må have eksisteret engang.

Til nærmere orientering må vi først trække en grænse op. Administrative grænser, verdslige og kirkelige, er i århundreders løb blevet trukket på kryds og tværs gennem vor landsdel. Hænder har trukket dem, og hænder har slettet dem, og store, afgørende følger har alt dette egentlig ikke haft for vor befolkning. Men een grænse danner dog en undtagelse, det er *stiftsgrænsen mellem Ribe og Slesvig stift*. Den betød mere end alle de andre vilkårlige grænser tilsammen, thi den blev i århundredernes løb til *en kulturel grænse*, tilmed blev den ved reformationen trukket så hårdt op, at den i praksis blev bredere og dybere end Skagerak. Thi Skagerak forbandt dog Danmark-Norge, men stiftsgrænsen skilte Sønderjylland fra Kongerigerne og dermed fra den danske kulturkreds. Det er meget vigtigt, at man holder sig dette for øje. Desværre overses dette forhold ofte i de gængse fremstillinger af landsdelens historie, både de videnskabelige og de populære, og det har igen givet anledning til adskillige misforståelser.

Hvad der skete eller ikke skete i 1721 skal ikke drøftes her. Desværre for os blev aktstykkerne vedrørende incorporationen affattet så uklart, at man senere fra tysk side har kunnet påstå, at der ikke blev foretaget nogen ændring i Sønderjyllands *statsretslige* stilling. I og for sig er denne gamle strid mellem danske og slesvig-holstenske lærde nu uden enhver betydning, i hvert fald i praksis. Af langt større betydning blev det imidlertid, at *det kulturelle skel* mellem Sønderjylland og dobbelt-monarkiet *ikke blev slettet*. Hertil og ikke videre gik Danmark-Norge. Syd for Kongeåen (som vi for nemheds skyld kan kalde den noget indviklede stiftsgrænse) lå Hans Majestæts tyske Hertugdømmer¹. Det er betegnelsen for Slesvig og Holsten gang på gang i 17. og 18. århundrede. I overensstemmelse hermed vedblev Sønderjylland (i forbindelse med Holsten) at sortere under kongens tyske kancelli, og selv om man i 1721 havde haft en mulighed for at tilbagevinde alt, hvad der i århundreders løb var tabt kulturelt, blev denne mulighed ikke i ringeste grad udnyttet. Det er derfor urigtigt, når det ofte siges, at omkring 1721 blev den sejrende enevældes kirkelige reformer (kirkeritualet og alterbogen) indført i Sønderjylland. *Det skete netop ikke*. Ligesålidt som at Christian V.s Danske lov blev indført her. Alt blev ved det gamle,

dvs. man benyttede stadig Palladius Alterbog eller Adam Olearius Schleswig Holsteinisches Kirchen-Buch — eller ingenting. Slesvig blev »Unisancens Land«, mangfoldighedens eldorado. Heller ikke Kingos Psalmebog (1699) blev autoriseret for Sønderjylland og indført her, den blev den forordnede salmebog for kongerigerne, men nåede ikke over Kongeåen. Sønderjyllands danske menigheder havde ingen dansk salmebog fælles med Danmark-Norge; enten sang man nogle få danske salmer udenad hver søndag, eller man benyttede tyske salmer. Først i 1717 udgav præsten i Varnæs, B. C. Ægidius, en dansk salmebog beregnet for dele af Nordslesvig. Det er den første danske salmebog, som her i landsdelen er blevet brugt i kirken².

På samme måde forholder det sig med skolebøgerne. De kongerigske — for så vidt de var autoriserede — nåede ikke over Kongeåen. I »Hans Majestæts tyske Provintser« var tysk det rette sprog, og kunne man ikke klare de problemer, som dette forhold rejste, måtte man selv finde på råd. Så enkelt og ligetil ligger det.

Men slet så lige til var det nu heller ikke, i hvert fald ikke i det praktiske liv. Nordslesvig havde jo nemlig ikke tysk kirke- og skolesprog. Det havde unægtelig været mest hensigtsmæssigt, at man så benyttede danske skolebøger, men — man havde ingen. Man kan nok lære at regne på et fremmed sprog eller efter en bog på et fremmed sprog, i Nordslesvig har det været praktiseret i århundreder, helt til ca. 1800 og igen fra 1888 til 1920. Derimod kan man ikke lære den kristne børnelærdom, således som den foreligger udformet i Morten Luthers katekisme, med mindre børnene da betragtes som papegøjer. Og da Nordslesvig stort set havde dansk kirkesprog, måtte man nødvendigvis have en dansk katekisme. Her måtte altså en løsning til. Og spørgsmålet blev løst allerede i 1500-tallet. Katekismen er således den første danske skolebog (lære- og læsebog) i Nordslesvig, og den er tillige den eneste bog, som har bevaret sin stilling som dansk skolebog urokket, helt til 1920. Alle andre skolebøger regnebøger, læsebøger osv. kom først i brug langt senere. Til gengæld holdt de stillingen forbavsende længe uanset alle omvæltninger. Endnu så sent som i 1886 udkom f. eks. en dansk læsebog — en fibel — udgivet af en gammel degn i Mellemslesvig (Sønderløgum). Også en dansk-tysk sangbog med et højst interessant

indhold udkom endnu i 1869 i Flensborg »til brug for nordslesvigske skoler«. Men i 1888 blev der som bekendt sat et eftertrykkeligt punktum bag denne udvikling. Kun katekismen og bibelhistorien fortsatte som skolebøger hele perioden ud.

De nordslesvigske skolebøgers historie begynder ved reformationen. Om der har eksisteret skolebøger i vor forstand i den katolske kirkes tid er uvist og usikkert, vi lader derfor dette spørgsmål ude af betragtning. Men hvad var reformationen? Og hvad kom den til at betyde m.h.t. vort emne?

Hvad reformationen var, og hvordan den formede sig, kan hvert større skolebarn svare på. Men når talen er om vore egne, er virkeligheden dog den, at ingen — hverken skolebørn eller lærde — kan give et tilfredsstillende svar.

Man har ganske vist menet, at alt lå i klar belysning, at her var ingen gåder eller ubesvarede spørgsmål. I alle jubelår blev bevægelsen og dens betydning for land og folk i svulstige, letflydende ord løftet op i højder, hvor selv talerne blev svimle. Og i lærebøger hedder det, at nu oprandt evangeliets klare dag, at den evangeliske prædiken slog dybe rødder i folkets hjerter og vakte det af den åndelige sløvhed, hvori det var nedsunket. Men med rette spurgte en så kyndig mand som Carsten Petersen: Hvor er sporene? »Hvem har vidnet herom i Sønderjylland? Ingen! Der er tavshed som ved en grav. Der var intet Filadelfia i Sønderjylland«. Han er ikke den første, som har anvendt nye synspunkter ved bedømmelsen af reformationen og reformatorernes gerning i Sønderjylland. Før ham skrev en anden kyndig mand, L. J. Moltesen, at den danske kirke allerede på Valdemar Atterdags tid var inde i en udvikling, der syntes at skulle have fortsat sig jævnt fremad, påvirket vel af den tyske reformation, men ikke, som den blev, *slugt af den og herefter mere afhængig af Tyskland*, end den før havde været af Rom.

Disse udtalelser indeholder utvivlsomt en dyb sandhed. Men når talen er om bevægelsens opståen og udbredelse i Nordslesvig, specielt i Haderslev, må det dog vist siges, at *i begyndelsen* var det *en dansk bevægelse*, og den gik i retning af et »Filadelfia«. Der er ganske vist kun få vidner, som træder frem og taler, men hvad de siger er godt nok. Man må dog straks føje til, at i den følgende overgangstid, hvor enkelthederne ligger skjult i et tilsy-

neladende uigennemtrængeligt mørke, blev alle spæde spirer til nyt åndeligt liv kvalt. En dyne blev lagt over dem.

I sin noget pessimistiske bedømmelse af bevægelsens åndelige side overser Carsten Petersen dog et og andet, som viser, at der virkelig var tale om en åndelig fornyelse, om en nyskabning, og at den blev udformet på dansk.

Først må nævnes den nye salmesang på dansk, som brød frem tilsyneladende spontant og steg i styrke allerede i 1520erne. Det rygtedes ligefrem i landet, hvad der foregik i Haderslev.

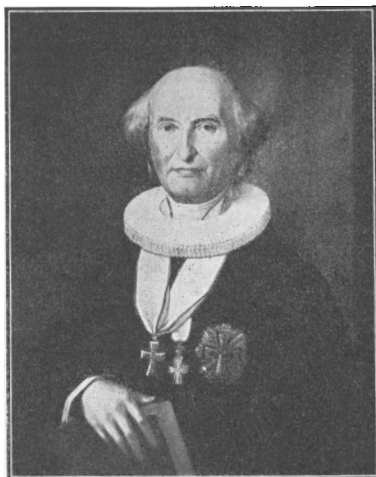
Har man haft dansk messe og salmesang 1528, tør man gå ud fra som givet, at man også i vort område har benyttet en dansk oversættelse af Luthers lille katekisme. Det var tre hjørnestene, den nye lutherske kirke måtte bygge på. At Haderslev området har haft sin danske katekisme kan ganske vist ikke direkte påvises p. gr. af kildernes utilstrækkelighed, men et fingerpeg herom har man i hvert fald, idet den ældste danske katekisme udgivet af Palladius har holdt sig længst just i vore egne.

Under sine studier i Sønderjylland fandt professor *Mejborg*, før han udgav sit kulturhistorisk så betydningsfulde værk, *Nordiske Bøndergårde*, bind I *Slesvig* (1892), flere gamle katekismusudgaver, som måske kan kaste lys over spørgsmålet om, hvilke katekismusudgaver der har været i brug her. Han nævner⁴ en udgave trykt i Malmø 1537, dvs. Frants Vormordsøns katekisme. Kan der også her spores en forbindelse mellem Haderslev og Malmø? Endvidere en udgave fra 1538, trykt i København, den må være identisk med den første bevarede bearbejdelse på dansk af Luthers lille katekisme ved Palladius. Palladius udgav den allerede i 1537, men denne udgave eksisterer ikke mere. Det må iøvrigt anses for tvivlsomt, at han selv har oversat den, idet han i fortalen bl. a. siger »derfor lod jeg kortelig udsætte denne lille bog paa danske«, jfr. Aarsberetning og Meddelelser fra Det store kongelige Bibilotek II p. 165, hvor Chr. Bruun udtaler som sin mening, at Palladius næppe har oversat bogen. En formodning om, at både Vormordsøn og Palladius har kendt og benyttet et nu ukendt sønderjysk forlæg kan næppe afvises. Hvordan det nu end forholder sig hermed, så er et i hvert fald klart: denne katekisme (Pall.) har holdt sig længst i Nordslesvig⁵, længe efter

at den i kongeriget var afløst af andre. Visse steder i Nordslesvig må den have været i brug endnu i hele det 18. århundrede, da den endnu er optrykt i Flensborg 1760 og 1770.

På den anden side findes der også tydelige vidnesbyrd om, at det tyske sprog må have opnået en dominerende stilling i reformationsårhundredet. Det gælder først og fremmest i købstæderne, hvor dansk hurtigt og energisk er blevet lukket ud. Men hvem lukkede døren i? Historien er mærkelig tavs på det punkt — skønt vi her står over for et af de vigtigste spørgsmål i vor historie. Overgangstiden mellem gammelt og nyt (fyrstekirkerne) såvel som selve reformationens virkelige forløb og åndelige betydning ligger stadig uudforsket hen i mørke. Så meget er dog sikkert: *Ordinatio ecclesiastica* (Odense 1537) skulle gælde både i kongerigerne og hertugdømmerne, men blev ikke godkendt af landdagene i hertugdømmerne. Christian III. opfordrede da Bugenhagen til at udarbejde en ordinans »de yn den Fürstendömen . . . schal gehalten werdenn« (1542). Christlike Kercken Ordeninge blev nu godkendt og herved skabtes *en fælles kirkelig grundlov for Slesvig og Holsten* — og ikke for Slesvig og Danmark. Reformationen kom således til at betyde en yderligere udskillelse af Sønderjylland fra kongeriget, og den fik i endnu højere grad end i selve kongeriget karakteren af en tysk bevægelse. I stedet for én herre, biskoppen i Slesvig, fik den sønderjyske kirke nu i 1544 tre landsfyrster, der hver for sig overtog kirkeregimentet i hver sin landsdel. Kirken var således uden ledelse, helt overgivet fyrstelig vilkårlighed⁸.

Kirke-ordningen 1542 nævner intet om dansk, kirkesproget er ifølge den overalt tysk (plattysk). Om skolen foreskriver den, at børnene som ikke lærer latin skal undervises i »den Anfanck eines godtsaligen Levendes Vorholde«. Og øvrigheden har pligt til at overvåge »de düdeschen Scholen der Kinder unde Mege-decken?«. Rent kirkeretsligt var der således intet til hinder for, at de nye fyrstekirker fik tysk kirkesprog. Og de har vel også haft det en overgang? Menighederne var jo iøvrigt vant til, at kirkesproget, det hellige sprog, i den katolske tid ikke blev forstået af alle. Kun prædikenen blev holdt på folkesproget. Nu blev tysk det hellige sprog. I købstæderne holdtes ganske vist en dansk froprædiken, men også her var liturgi og salmesang tysk⁹. På landet



*Generalsuperintendent
J. G. Chr. Adler (1756—1834).
Ridder, Kommandør
og Storkors af Dannebrog.
Maleri af C. A. A. Goos.
Dansk privateje.*

må vel i hvert fald prædikenen være holdt på dansk. Men måske også kun den. I landsognene i hvert fald i Haderslev amt finder man nogle mærkelige spor, som meget klart peger i den retning. Hvordan er det f. eks. ellers gået til, at børnene i amtets skoler i 1650 bruger en *tysk katekisme*, som Stephan Klotz får afskaffet og erstattet med en dansk? Eller at man møder spor af *tysk salmesang*, f. eks. i Hammelev 1745⁹. Her er det tydeligt nok ikke tale om noget nyt, som trænger sig på, men om en gammel skik, som her endnu delvis er bevaret. Spørgsmålet lader sig altså ikke klart besvare, men umuligt er det ikke, at hele Sønderjylland en overgang har haft tysk kirkesprog, men dansk prædikesprog. I Nordslesvig har dansk i så fald langsomt erobret noget af sin gode ret tilbage.

Da reformatorerne sprængte kirken, blev også Nordeuropa sprængt i småstykker, hos os opstod *småstaternes fyrstekirker*¹⁰, hvor det folkelige reformationsrøre hurtig blev kvalt, og *Nordslesvig* blev fra nu af blot *en dansktalende nordtysk provins*. Her står vi ved hovedårsagen til alle senere ulykker. Hvad der siden før 1800 kan nævnes af navne på »fortyskningsmænd« eller eksempler på forkvaklede forhold, er alt sammen kun sekundære foreteelser afledt af det skæbnesvangre forhold, at de forskellige sønderjyske landsdele i det 16. årh. kom under *et tysk kul-*

turelt hegemoni. At befolkningen selv har følt det som en uheldig tilstand er vel troligt nok; protester lød i hvert fald her og der, men i det lange løb fandt man sig vel til rette under tingenes tilstand, ja endog i en sådan grad, at det senere kostede oplysnings-tidens mænd — med *Adler* i spidsen — store anstrengelser at få danske skolebøger indført i *Nordslesvig*. Hvert skridt frem måtte tages under en utilfreds almues knurren. I *Sydslesvig* gav man derfor hurtigt op, »es ist nicht der Mühe wert« konstaterer *Adler*¹¹. Men alligevel fortjener netop oplysningstidens mænd at blive nævnt med hæder for deres indsats for modersmålets bevarelse i selve *Nordslesvig*. Herom fortæller skolebøgernes historie deres tydelige sprog. Var det ikke lykkedes *Adler* og hans medhjælper at få de tyske skolebøger afskaffet allerede omkring 1800, er det tvivlsomt, om *Sønderjylland* var »vågnet« i 1840erne. *Adlers* navn burde stå på *Skamlingsstøtten* i stedet for flere tilfældige og ret intetsigende navne.

I juni og juli 1649 foretog generalsuperintendent *Stephan Klotz*¹² sin første visitationsrejse gennem *Haderslev* amt. Netop denne mand er siden blevet udskreget som danskerhader par excellence. Det turde dog hero på en senere tids misforståelse af hele situationen. Vel har *Klotz* adskilligt på samvittigheden i så henseende. Men det må dog erindres, at han i så tilfælde altid handler som *fyrstetjener* og ikke — i hvert fald ikke altid — optræder som den selvstændigt handlende. Hvor det sidste er tilfældet, viser han sig for os i et helt andet lys, således netop i 1649-50. Under visitatsen blev *Klotz* klar over, hvor kummerlig undervisningen i landsbyskolerne var, og at skylden først og fremmest lå i, at man brugte *tyske skolebøger* overalt ved undervisningen. Han ønskede derfor *danske* skoler på landet, men ikke i købstaden, og formåede derfor kongen til at udnævne en kommission, hvori både han og amtmand *Kai v. Ahlefeldt* fik sæde, og som bestemte, at landsbybørnene overalt i amtet, hvor det tyske sprog var ukendt, skulle lære den *danske* og ikke den tyske katekisme, »welchen die Kinder ja nicht verstehen«. Når provsten i *Haderslev*, *Bonaventura v. Rehefeld*¹³, i det følgende år (1650) udgav en dansk-tysk katekisme *Theologia catechetica*¹⁴ oder Unterricht zur Gottseligkeit, står det utvivlsomt i forbindelse her med. *Westfalen* *Klotz* og *sakseren v. Rehefeld* har begge indset, at nu måtte

der omsider ske en forandring i undervisningen, og de har begge taget initiativet hertil.

I fortalen til katekismen skriver v. Rehefeld, at selv om begge sprog er i brug (im Schwange) i denne by, og egnen »zwischen Teutschland und Dennemarck innen liegt«, har han dog ønsket katekismens spørgsmål og svar gengivet på dansk »for at tjene dem, som ikke forstår tysk, og for selv at øve mig i deres sprog, blandt hvilke jeg skal forvalte mit embede«.

For os at se havde det været naturligt og hensigtsmæssigt at indføre en dansk katekisme til brug i skolerne i en egn, som grænsede op til Koldings byport. Der var nok at vælge imellem, en lang række katekismer var udkommet i kongeriget længe før 1650¹⁵. Men her stillede stiftsgrænsen sig igen hindrende i vejen. Den var ikke kun en grænse mellem to stifter, men mellem kongerigerne og »Hans Majestæts tyske Hertugdømmer«, dvs. salmebøger, lærebøger osv., som var autoriseret til brug i kongerigerne, kunne ikke uden videre indføres og bruges her. *I Nordslesvig måtte man klare sig selv.*

Afskaffelsen af de tyske katekismer betød dog ikke, at man nu også kasserede de tyske regnebøger i skolerne, vi skal siden se, at denne forandring først skete langt senere.

Men lad os nu først holde os til selve *katekismen*, den gamle skoles egentlige lære- og læsebog. Om Rehefelds katekisme er nået ud over Haderslev amt, er vist tvivlsomt, der findes næppe spor af den i andre egne i landsdelen, en fælles katekisme udkom iøvrigt først langt senere. Hvert amt synes at have benyttet sin egen lærebog.

Bedst underrettet om forholdene er man for *Haderslev provstis* vedkommende. Her udgav diaconus *Paul Sass*¹⁶ en ny dansk katekisme i 1693; da han i forordet skriver nogle ord, som er gode at få forstand af, skal de gengives her: Huad hielper den gemeene mand eller den eenfoldige. At du megit i Aanden d. e. effter Aandsens gaffve i ett u-bekiendt tungemaal lærer/ eller for ham taler/ eller for ham beder/ effterdi hand iche forstaar den tale eller huad du beder och siger/ och saaledis kand iche sige Amen/ effterdi hand iche forstaar den tale eller ønsche. Saa er dett de Unge och Leye-folch lidet nyttige deris Catechismus dem att forredrage och ville lære i ett saadan tungemaal/ som de iche

rettelig eller grundelig forstaar. Aff den Aarsag er Jeg som Jesu Christi u-værdige Tienere i min Meenighed bevegitt til voris forrige vel meriterede nu sal. i Herren hensoffede General-Superintendentes Herr Christian v. Stöcken S. S. Theol. Doct. etc. tydsche Catechismum . . . i dett danske tunge-maal/ som mig aff Gud och den höye Øffrighed er betroit . . . kunde opbyggis och forbedris i sin Christendom/ effterdi den største Deel af meenigheden er ickun dansk/ til med deris Børn och Tyinde Laici och Eenfoldige/ och saaledis den tydsche Catechismum iche grundelig forstaar/ saa haffver jeg ey vildet unddrage mig saadan Arbeyde/ men dett villigt for ferdige til ingen anden Ende end till Guds meenigheds/ och især min egen meenigheds opbyggelse och forbedring. Och der som nogle aff de danske tilhørere och deris børn monne vere/ som haffver lyst til att lære och beholde den tydske Catechismum da dennem til tienniste och gaffn er paa den enne side saat den tydsche Catechismi ord/ och paa den anden siide min danske translation och version/ paa dett naar de dett eene maal och spraage confererer med dett andit/ de dis bedre och dem til nytte kand lære och forstaae. Jeg ønsker ey at martere de unge börn med megitt at lære uden ad/ men forestille dem dett tydelig och dett danske/ paa det de iche lærer dett/ som Nonnen Psalteren/ och Pappegoyen Naffnene.

Sass har altså oversat v. Stöckens tyske katekisme¹⁷, for at hans danske menighed i Haderslev ikke skal lære troens ord »som Pappegoyer«. Han kalder den — i tidens stil — *Den hellige Catechismi Fornuftige Reene Melck* . . . til tienniste opsatt først i dett Tydsche Spraag/ Aff C. von St(öcken) D(octor). Nu dem, som icke ere kiöndige i samme spraag och Tungemaal, til tienniste och gode i dett danske offversat aff P. S(ass).

Var Rehefelds dansk-tyske katekisme da ikke i brug mere, siden Sass nu i 1693 udsender en ny dansk-tysk katekisme? Eller har Sass tænkt sig, at hans bog fortrinsvis skulle bruges i selve *Haderslev*? Det sidste er sikkert tilfældet. Det er denne bys beboere, Sass taler om og henvender sig til. I landsbyskolerne har man derimod stadig benyttet Rehefelds dansk-tyske katekisme til langt ind i det følgende århundrede. Fra Vonsbæk kommer f. eks. en klage i 1734¹⁸ over, at bogen er blevet afskaffet, afløst af en anden katekisme.

Tønder amts sogne har næppe fået en dansk katekisme så tidlig. Amtet hørte jo under Gottorp, og der er ingen grund til at tro, at der derfra skulle komme et initiativ i så henseende. Så vidt jeg kan se, skyldes det provst *Reimarus* i Tønder (1703—27), at en dansk katekisme blev indført i en del af sognene i amtets nordlige del, nemlig i Lundtoft og Slogs herreder og i nogle sogne i Tønder herred, Abild, Hjerpsted, Skadst. I en skrivelse til sine præster (1714) betror provsten dem, at 11 års tjeneste i provstiet har lært ham, at børn, som er undervist efter katekismen, har langt bedre kundskaber end de andre »als die nicht so angeführet werden«¹⁹. Det gælder særlig de sogne, hvor man bruger en dansk katekisme i skolerne, »wo die Kinder sich sehr wohl bey Stöcken in der denschen Sprache vertirten Catechisme befinden«. Den danske udgave bør derfor indføres i skolerne i mange andre sogne, hvor man som f. eks. i Abild hidtil har benyttet den tyske udgave. Skønt *Reimarus*²⁰ var født i Pommern og næppe har talt dansk, har han dog mere end nogen anden i sin tid virket for, at danske menigheder i Tønder provsti fik danske salmebøger og katekismer. Katekismen blev oversat af Pastor *N. Ewald* i Højst (1702—32, Enewald Ewalds fader), måske på foranledning af provst *Reimarus*; i hvert fald søgte denne at få bogen indført overalt, hvor det var muligt, dvs. hvor befolkningen ønskede den. Ewalds oversættelse af v. Stöckens katekisme eksisterer heller ikke mere, men er dog ofte nok bevidnet i de skriftlige kilder; f. eks. fortæller pastor *Wedel* i Daler²¹, at i 1708 kom bogføreren fra Flensborg til Daler med en katekisme, »som forrige Superintendentens over det kongelige Førstendom Schleswig-Holstein, S. D. Christian v. Stycken paa Tydsk havde ladet udgaae, men nu paa nye er oplagt og fordansket, hvilken, der jeg giennemsaae, fandt jeg den saa let og nyttig, at jeg den mine Tilhørere recommendede«. Tidligere havde man i Daler benyttet en håndskrevet katekisme, »men da mange, særdelis Pigebørnene ikke havde lært saa meget i Skolen, at de kunde skrive«, måtte han afstå fra at diktere børnene katekismens indhold. Stöckens katekisme, der var bestemt som tysk katekisme for begge hertugdømmer, er altså blevet oversat to gange, af *Sass* til brug i *Haderslev* og af *N. Ewald* i *Tønder amt*. Men allerede på det tidspunkt forekom den mange at være forældet, tiden havde vendt sig, de unge teologer, som var

påvirket af Pietismen, gav sig derfor straks i lag med at udarbejde pietistiske katekismer, blandt andre også N. Ewalds søn, *Enewald Ewald*. Allerede i 1716 havde en student, Peter Clausen fra Tønder, siden sognepræst i Rodenæs, skrevet til provst Reimarus fra København og i brevet²³ glædet sig over, at man havde gjort sig den møje at udgive en dansk katekisme til brug i hjemstavnen. Det er særdeles godt, men »ich weiss nicht, ob solche zulänglich« (Stöckens). Studenten havde hellere set, at en moderne katekisme, udgivet af en præst i Berlin, var blevet oversat. Men mest nødvendig er det, at kirkerne her i Norden — og herved tænkes på Tønder amt — særlig da de danske menigheder, bliver bedre forsynet med bøger. Underligt er det, at lærde folk er så optaget af at fylde verden med — ofte overflødige — bøger, men forsømmer at udgive de mest nødvendige.

De forskellige katekismer afspejler de skiftende åndsretninger og deres målsætning. Orthodoxiens lære-bøger lagde vægten på læren, ordet, troen. I Pietismens æra betonedes man derimod »livet«, troens frugter. Haderslevprovsten *Johs. Tychsen*²⁴ havde allerede som sognepræst i Humtrup i Tønder provsti udgivet en katekisme »Kurtze und einfältige Abbildung der christlichen Glaubens- und Sittenlehre«, og da han blev provst i Haderslev, ville han gerne have den indført i sit provsti. Den udkom da her som dansk-tysk katekisme under navnet *Den christelige Troes og Levnets Lærdoms Afbildning*²⁵. Man mærker på den besværlige opstilling af ordene, at dansk ikke var hans modersmål.

I Tønder provsti havde provst *Schrader*²⁶ udgivet sin katekisme omkring 1730 — også i dansk udgave. Den var dog snarere en bearbejdet udgave af Berlinerpræsten *Joh. Porsts* *Einige Fragen so zum Christenthum nöthig* (Berlin 1716). I Tønder amts nordlige del var den danske udgave i brug, dog ikke i Ensted og Abild²⁷, hvor man beholdt Stöckens bog, også i enkelte sogne i Aabenraa amt, f. eks. Hjordkær, hvor den omtales som »Skraders katekisme«. Provsten i Åbenrå, den lærde *Trogillus Arnkiel*, havde ellers fulgt den almindelige praksis og havde udgivet sin egen katekisme, som han gerne så indført i sit område, *Einfältige Katechismusfragen . . . zum Gebrauch der Apenradischen Kirchen* er formentlig udkommet og trykt i Flensborg 1690²⁸. Selv om den nu kun kendes i den tyske udgave, må den vel også være udkom-

met i den sædvanlige dansk-tyske udgave, som var almindelig i Slesvig i 17. årh. Tidens tand har hurtigt fået bugt med skolebøgerne. Mangfoldige udgaver er derfor udslettet for stedse.

På Christian VI.s foranledning udgav *Erik Pontoppidan*²⁹ i 1738 sin kendte katekisme *Sandhed til Gudfrygtighed*, autoriseret til brug i alle skoler i Danmark-Norge samme år. I tysk oversættelse udkom den i 1741 (*Anweisung zur Erkenntniss der Wahrheit und Gottseligkeit*) »på kongelig allernådigste Befaling udgivet til almindelig Brug i alle Kirker og Skoler i Hertugdømmet Slesvig«.

Men hvad så med Nordslesvig? Her skulle den nye lærebog afløse alle de hidtil brugte og benyttes som *landskatekisme*. Det havde for os at se været naturligt og ligetil, at man i så fald havde indført den i kongerigerne benyttede udgave³⁰. Men den var kun autoriseret til brug i *kongerigerne*, i Slesvig skulle den tyske udgave benyttes. Men da Nordslesvig havde dansk kirke- og skolesprog, blev den tyske udgave altså oversat til dansk. Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* nåede kun til Kongeåen som lærebog, syd for stiftsgrænsen hed den derimod *Anviisning til Sandheds Kundskab til Gudelighed*, udi en tydelig, kort, dog tilstrækkelig Forklaring over salig D. Martin Luthers Liden Catechismo paa Kongelig allernaadigste Befaling til almindelig Brug for alle Kirker og Skoler udi det Förstendom Slesvig, hvor det Danske Sprog bruges. Tønder 1743³¹.

Det er meget betegnende for de daværende forhold, at Nordslesvig fik denne katekisme, og det viser bedre end mange ord, hvor skarpt »Kongeågrænsen« var trukket op. Også i det 18. årh. var den nordslesvigske befolkning lukket ude kulturelt fra sit moderland; selv en almindelig brugt lærebog slap ikke ind i landsdelen, uden at den i forvejen måtte iføres en fremmed dragt. Vi ser nu med hovedrysten på slige vilkår, men datiden havde vænnet sig til sligt. Sådan var nu engang forholdene.

Den nordslesvigske udgave af Pontoppidans katekisme udkom i to forskellige tryk. Oversætteren, pastor Erik Fabricius i Åbenrå, begik nemlig den fejl, at han i bibelcitatene overalt fulgte vajsenshusets bibeludgave (dvs. Resens oversættelse, som var i brug i kongeriget), og da man i Slesvig havde valgt at beholde den ældre, måtte førsteudgaven, trykt hos Holwein i Slesvig, kasseres. En ny udgave, som fulgte »Luthers edition«, blev i 1743³²

trykt hos Claus Kiesby i Tønder; (senere udgaver trykt i Flensborg, den sidste (?) i 1762).

Da katekismen sandsynligvis kun er udkommet i få udgaver, herskede der en konstant mangel på danske lærebøger. I 1781 skriver provst *Cretschmer* i Haderslev f. eks. til generalsuperintendenten om denne sag³³ og betoner, at der »her (i Haderslev amt) er stor mangel på danske katekismer. Bogbinderne kan hverken få dem i Tønder eller Flensborg, hvor fromme stiftelser (pia) har privilegium på udgivelsen. Jeg er herved sat i stor forlegenhed, da bønderne næsten daglig kommer til mig og forlanger af mig, at jeg skal skaffe deres børn danske katekismer. Hvad skal jeg gøre? Jeg selv ved intet råd«. Sådan taler og skriver en dansk provst, født i København og kandidat fra Københavns universitet. Så bredt et svælg skilte kulturelt landsdelen fra Danmark-Norge, at den nærliggende tanke at slå bro over ikke kom op i nogen.

Heller ikke *Balles lærebog*, som var i brug i kongeriget, da »oplysningens« tid var inde, blev indført i Nordslesvig. Her fik man en oversættelse af den tilsvarende tyske, dvs. *J. A. Cramers*³⁴ *Kurtzer Unterricht im Christenthum zum richtigen Verstande des kleinen Catechismus Lutheri, Slesvig 1785*, der var bestemt for Holsten og Sydslesvig. Den danske udgave udkom samme år: *Kort undervisning i Christendommen*, efter allerhoieste Befaling til almindelig Brug i de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig for at lære rigtig at forstaae Luthers liden Catechismus. Dens første spørgsmål slår straks bogens — og den nye tids — tone an: »Ønske vi ikke alle, at være fornoiede og glade?« »Vi Mennesker ønske alle, at være fornoiede og glade!«

»At være fornoiet og glad, hedder: ved sine Sandser at have behagelige Fornemmelser, eller ved sin Forstand at have behagelige Tanker i Sielen, som ere os nyttige, og ingen Skade gjøre«.

»Hvorfra ønske vi altsaa at være eller vorde befriede?« »Ethvert Menneske ønsker at være eller vorde befriet fra *alt Ondt*«.

Hvordan forklares så »det onde«? Nemt og let og fladt: »Det onde bestaaer saavel i ubehagelige og smertelige Fornemmelser ved vore Sandser, som i ubehagelige Tanker i Sielen, som gjøre os misfornøiede og ingen Nytte haver, men ere meget mere skadelige«. Naive rationalisme! Efter denne smagsprøve begriber

man egentlig ikke, at man har kunnet byde vor landsdels børn en sådan lærebog i flere generationer. Endnu i 1854 skriver degn og førstelærer Bergholdt i Øsby: »Ved Religionsundervisningen i Øsbye Skole bruges den gamle, for de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig, anordnede Katechismus af Cramer. Da jeg 1852 blev ansat som Skolelærer her, begyndte jeg med at ville benytte og indføre *Balslevs* Katekismus, men flere af Distriktets *Beboere modsatte sig dette paa Grund af, at den ikke var allerhøjest autoriseret*«³⁵.

Enerådende blev Cramers rationalistiske katekisme ikke, så vidt jeg kan se, var den kun i almindelig brug i Haderslev amt, i de øvrige egne af Nordslesvig har man i hvert fald delvis benyttet Pontoppidans katekisme. Det er den, som mere end nogen anden bog satte skik på befolkningens tanker. »Det er ikke for meget sagt« — siger den gamle erfarne provst C. E. Carstens i Tønder — »nar vi påstår, at Pontoppidans teologi endnu fremherskende er det slesvigske folks religiøse system (venia sit verbo), navnlig i Nordslesvig«³⁶. Nye udgaver af bogen udkom endnu 1849 i Slesvig (Kort Underviisning i Christendomen, anordnet efter allerhøieste Befaling til almindelig Brug i de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig) og i Sønderborg 1847 besørget af Chr. Damm (Kort Underviisning i den christelige Religion efter en ældre Katechismus).

Det bør måske endnu tilføjes, at enkelte præster stadig på egen hånd udsendte katekismer, men om de har været i brug som skolebøger er dog vist tvivlsomt. Den mærkelige præst *Anders Ørbech* i Arrild udgav f. eks. i 1823 hos Seneberg i Haderslev en »Veiledning for Unge og Gamle til Christendom«. Hvorfor han udsender sin lille bog, begrundet han i forordet til bogen med følgende forskruede ord: »Unge Mennesker — ligeså vel som Ældre — og alle Ting ere ei blevne til af sig selv, eller ved en Hendelse, men ved — et al godt Væsens vise og mægtige Kraft. Menneskerne bør have Kundskab om dette Væsen — som kaldes Gud, og om Guds Hensigter med dem, siden de ved deres Fornuft kunne — lidt efter lidt — tage derimod«.

Også pastor *Jørgen Hansen*, den senere biskop i Guderup, udgav en katekisme: *Lærebog i den christelige Religion, 1837*.

I det foregående har vi allerede nævnt *Balslevs katekisme*: den

kunne ikke indføres i Øsby, da beboerne mente, at den ikke var »allerhøjst autoriseret«. I 1856 foreslog man i rigsdagen at ophæve eneretten for Balles lærebog i skole og ved konfirmandforberedelse. Biskop Martensen anbefalede stiftsprovst *C. F. Balslevs* lærebog (1849), den holdt sig til Luthers tekst, var »sund« og stod »i den sande Ides Tjeneste«. Samme år indførtes Balslevs bog i kirke og skole, »de stærke Jyder« kunne dog stadig bruge Pontoppidan. Formelt følger bogen Luthers tekst, det karakteristiske ved den kommer frem i anmærkningerne. Den nye katekisme slog hurtigt igennem, men i Slesvig blev den ikke autoriseret, men kom kun i brug, »hvor man ønskede den«, og det var langt fra overalt. Som nævnt var det ikke tilfældet i Øsby, heller ikke i Bjolderup³⁷, hvor beboerne også nægtede at købe den.

I 1864 gjorde tyskerne kort proces med både Cramers og Balslevs katekismer. Allerede i maj 1864 lod provst Rehhoff som det nye styres befuldmægtigede i en cirkulærskrivelse alle præster og lærere forstå, at nu måtte det være forbi med begge katekismer, i stedet for kunne man slet og ret bruge Luthers lille katekisme³⁸.

Alligevel holdt adskillige slesvig-holstenske præster fast ved Balslevs lærebog, bl. a. også provst Prahll i Haderslev; en lærer, som søgte ham for at få hans tilladelse til stadig at bruge bogen, fik det svar: »Jeg bruger den selv! Men hjemme i sognet sagde præsten at »dens lære var urigtig og falsk«³⁹. Så forskellig blev bogen bedømt af to nordslesvigere, Martensen, Sjællands biskop, og Matzen, præst i Fjelstrup.

Fra 1880'erne blev »Doktor Morten Luthers liden Katechismus tilligemed den foreskrevne Samling af Bibelsprog og bibelske Læsestykker for Almueskoler (forordnet Udgave)« enerådende i alle skoler med dansk religionsundervisning. Denne udgave blev den sidste slesvigske katekisme i den lange række af vidt forskellige lærebøger i kristendomskundskab.

Vi er nu nået til det skelsættende år 1920, og kaster vi nu blikket tilbage over de svundne århundreder og betænker, at det *kun var Nordslesvig*, som fik en dansk katekisme (Mellem- og Sydslesvig beholdt de tyske), forstår man, hvilken betydning dette fik for landsdelens kulturelle, kirkelige og nationale udvikling. I mangfoldige sogne, ja måske endda i så godt som alle sogne i

Slesvig stift, var katekismen gennem mange slægtled *den eneste danske skolebog* som fandtes. Det betød, at befolkningen i modsætning til de sydslesvigske egne fra barnsben lærte at gengive det læste modersmål mundtlig. Det trykte ord blev man fortrolig med. At det har haft sin meget store betydning, ses klart, når man betænker, at i Sydslesvig forholdt det sig helt modsat. Selv om befolkningen her talte det samme folkemål, så den dog aldrig en dansk bog. *Nic. Outzen* fra Terkelsbøl, sognepræst i Breklum, besvarede som bekendt i 1819 en prisopgave, som etatsråd Scavenius på Gjorslev udsatte, og understregede her, at befolkningen i Angel og i Sydslesvig i det hele taget aldrig havde lejlighed til at se end sige læse en dansk bog. »Angleren ville gøre store øjne, hvis han en dag fik et dansk tryk af en eller anden art at se«. »Es ist doch etwas sonderbares, dass sie in einer ganz anderen Sprache lesen, beten, singen, schreiben, als in der sie gleichsam leben und überhaupt in ihrem ganzen Leben reden«. — Det danske sprog, som de gode folk taler til daglig, er dem i den grad et fremmed sprog, at de aldrig læser en dansk bog eller et dansk brev, langt mindre skriver et sådant. Ellers er det dog selvfølgelig, at enhver læser dette eller hint i sit modersmål og forstår det og kan forme sine egne ord i det i stedet for på et helt fremmed sprog. Lyst og evne ville det såvist ikke skorte på, hvis befolkningen fra barnsben havde vænnet sig til at se modersmålet på tryk. Men hidtil har det manglet på undervisning i dansk, og skole- og lærebøger fattes også, »und dadurch ist ihnen die Lust vergangen«⁴⁰.

Vi betænker os derfor ikke på at sige, at det hører til de helt store begivenheder i Nordslesvigs historie, at landsdelens børn fik en dansk katekisme. Det gav vide perspektiver for de følgende århundreder. Og det er underligt at tænke, at det var en westphaler (Stephan Klotz), en sakser (v. Rehefeld) og en pommeraner (S. Reimarus), som tog initiativet her til.

Regnebøger.

Før 1804 har ingen nordslesvigsk skole benyttet en dansk regnebog. En og anden læser vil måske tro, at 1804 er en trykfejl. Men det er ikke tilfældet. 1804 fik landsdelen sin første danske regnebog. Da den blev omtalt i datidens historiske og litterære

Magazin, Schleswig und Holsteinische Provinzial-Berichte, kaldte recensenten den »eine merkwürdige Erscheinung« (merkwürdig betyder i datidens sprogbrug bemærkelsesværdig). Og det tør også nok antydes. Vi standser derfor ved denne bemærkelsesværdige bog: *Regnebog* til Brug for Skolelærere og Skolerne paa Landet, i Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog tales. Slesvig 1804. Forfatterens navn nævnes ikke på titelbladet, men under en »Forerindring« står navnet *P. Kier*⁴¹. Østerløgum i Oktober 1803.

Vi åbner bogen og læser straks på første side følgende ord, som er gode at få forstand af: »Nærværende Regnebog er bleven udarbejdet, for at bøde paa en Mangel, over hvilken alle Skoleundervisningens Venner i de danske Egne i dette Hertugdømme, længe have klaget, nemlig Mangelen af en dansk Regnebog, som var passende for vort land. Jeg erfarede det ogsaa især i min Barndom, hvor skadeligt Savnet af saadan en Bog var, og jeg har ofte hørt andre, som havde gjort samme Erfaring, klage derover. Jeg sad i Skolen, med en gammel tydsk Regnebog for mig, hvoraf jeg næppe forstoed et eneste ord, og deraf skulle jeg lære at regne. Skolemestrene, hvis Indsigter ikke strækkede sig meget videre, end til de 4 Specier, en Smule Brøk og Regula de tri, gjorde mig nok saa bekjendt med nogle Kunstgreb, som de havde vænnet sig til, saa at jeg vel kunde regne et og andet, naar jeg kun vidste, hvorledes det skulde begyndes. Men hverken kunde jeg lære dette af den uforstaaelige Bog, ey heller fik jeg Oplysning nok hertil af mine Lærere. Thi de fleeste af dem forstode heller intet af de tydske Regnebøger og Grundene for deres Kunstgreb kjendte de ikke, hvorfor de heller ikke kunde forklare mig dem. Saa sad jeg, og saa sad der saa mange, og spildte den meeste og bedste Skoletid paa at regne, uden at lære nogen virkelig Regnekunst deraf. Thi for dem, som fik nogen betydelig Skolegang, havde Skolemestrene ikke meget andet, end at lade dem regne, og dette blev derfor deres meeste Tidsfordriv, eller rettere Tidsspilde . . . Jeg ønskede herefter, at de Aarsager, som havde forvoldet mig denne Tidsspilde, maatte vorde bortryddede for andre, og tænkte derfor, at jeg ikke kunde anvende mine Fritimer, i hvilke jeg dog ofte sysselsatte mig med Regnekunsten, bedre, end til at udarbejde en Regnebog paa dansk, som kunde hjælpe til at forbedre Skoleunderviisningen i vor Egn. Andre, som jeg spurgte til Raads

derom, opmuntrede mig dertil. Jeg fattede Forsættet og det blev sat i Værk«.

Sådan lå landet altså. Stor betydning for undervisningen fik bogen næppe, den er blevet brugt her og der i skolerne, endog på Als⁴², men forældrene var gennemgående ikke meget villige til at købe den til deres børn. Man havde jo de gamle tyske regnebøger, som de selv havde benyttet i deres skoletid. De var gode nok. Vi skal siden se, at det kostede myndighederne stort besvær at få befolkningen overtalt til — for ikke at sige tvunget til — at købe danske skolebøger. Kiers regnebog udkom derfor ikke i flere oplag, og dens forfatter satte penge til på den. Selv i *Tørninglen* provsti, som dog på mange måder indtog en særstilling, idet det hørte under Ribe stift og var mere danskpræget end de andre provstier, holdt man fast ved de tyske regnebøger. Den kendte provst *Aagaard* i Agerskov beklager endnu 10 år senere denne uskik, men tilføjer iøvrigt, at »de i Danmark brugelige Regnebøger ikke er passende her formedelst den forskjellige Vægt, Maal, Mønt osv.⁴³ Her er lybske mark og skilling i omløb, og alt udregnes efter Lybeks vægt, Hamborgs alen og Hansestædernes kande«. Men alt det havde Kier også haft i tankerne og havde indrettet sin regnebog efter det. Han strakte sig endog så vidt, at han blandede en del tyske og plattyske opgaver med i den danske tekst. »Jeg har ikke alene tilføyet de tyske Navne paa mange Ting, men ogsaa Tallenes høitydske og plattyske Navne og hist og hid ogsaa givet et Exempel paa tydsk og plattysk. I vor Egn er det nødvendigt at kjende de tydske Navne paa mange Ting. Desuden har Almuen her den Vane, at tælle paa plattysk, ja mange kunde ey engang tælle videre paa dansk end til 50. Derfor holdt jeg det for nødvendigt, at anføre de tydske Talbenævnelser. De andre tydske Stykker har jeg føyet til for at moere«. Men alligevel slog denne bog ikke de gamle, hidtil brugte tyske regnebøger af marken.

Hvilke regnebøger var da i brug? Gamle tyske, som var udkommet i Hamborg for århundreder siden, og som mange slægtled havde benyttet. Befolkningen betjente sig derfor overalt af plattyske Talbenævnelser, endogså i *Tørninglen*. »Fra disse tydske Regnebøger maa den besynderlige plattyske Terminologie have sin Oprindelse, som bruges ved al Tælling og Regning af

alle de danske Bønder, som have lært at regne (f. Ex. dørti 30, tagenti 80) «⁴⁴. Ikke desto mindre står *Dyssels* ofte citerede ord sikkert til troende, når han siger: »Overalt i det Slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperligt i Skrivning og Regnekunst indtil Algebra. Bønderne sætter en stor Ære i at lade deres Børn vel oplære, og det saa meget priseligere, da de uden synderlig Øvrigheds Tvang og Anstalt ivrig driver derpaa «⁴⁵. Dette smukke resultat af undervisningen skyldes formodentlig, at skolerne i nogen grad var tvesprogede i det 18. århundrede. Man har ikke netop undervist i tysk, men ved skrivning og regning er børnene blevet fortrolige med det tyske sprog, de dygtigste har utvivlsomt i årenes løb lært sproget nogenlunde. I Åbenrå provsti »læser, skriver og regner børnene i begge sprog (dänisch und deutsch)« hedder det i 1746 i visitatsberetningen⁴⁶. Man må sikkert revidere det almindelig syn på folkeoplysningen i ældre tid, det stod ikke så ringe til hermed, som mange i nutiden tror. Det vækker uvilkårligt ens forundring, når man ser, at datidens regnebøger har opgaver i potensregning, aritmetiske og geometriske progressioner, i plangeometri og stereometri for slet ikke at tale om vekselregning.

Valentin Heines og Lambechs overalt i det nordtyske område meget benyttede regnebøger har også været i brug overalt i Nordslesvig. De nævnes i Haderslev⁴⁷ (»Valentin Hein og Lembek«) og Nustrup⁴⁸ (»Lambechs og Valentins«) og mangfoldige steder i det ret store arkivmateriale omhandlende vort skolevæsen i ældre tid⁴⁹.

*Valentin Heines*⁵⁰ (Heinsius) var født i Hamborg 1637, død 1704, fra 1670 skolemester (idag vel det samme som skoleinspektør) ved Sct. Mikkel's skole i Hamborg. Hans regnebøger udkom i det 17. og 18. årh. i mange og store oplag, ikke desto mindre hører de i dag til de store sjældenheder. Det eneste kendte eksemplar her i landet ejes af Åbenrå Museum: *Gazophylacium Mercatario-arithmeticum, das ist Schatzkammer der Kauffmännischen Rechnung*. Side 1—658 + register. Eksemplaret har tilhørt Jürgen Lorentzen i Aabenraa (1778 »mea manus«). I Tønder vjenshusskole benyttedes en anden af Valentin Heines regnebøger: *Tyrocinium mercat. arithmet.* Iøvrigt var hans regnebøger i brug i de nordslesvigske skoler til langt ind i det 19. årh. En undtagel-



Titelblad fra Lambeck's regnebog 1801.

se er Haderslev amt, hvor brugen af tyske skolebøger blev forbudt i 1807 af kirkevisitatoriet, jfr. bilag.

*Heino Lambeck*⁵¹ var født 1586, død 1661, regnemester ved Sct. Jacobs trivialskele i Hamborg i 51 år. *Arithmetica* oder neues wolgegründetes *Rechenbuch* udkom i Hamborg 1643 og skal være udkommet i over 100 udgaver. Endvidere *Compendium Arithmeticae*, darinn begriffen etliche Arithmetische, Geometrische, Algebraische und Polygonalische Quæstiones und Exempla. Hamborg 1625.

I en enestående samling af gamle slesvigske tryk og bøger, som findes i *Karl Svennesens gård på Barsø*, findes en håndskrevet udgave af bogen (med danske og tyske opgaver) ved Jes Jepsen Berg i Stollig (»8.Oct. Anno 1760«). Ligeledes en senere trykt udgave af Lambecks regnebog, rimeligvis det eneste eksisterende eksemplar her i landet: Heino Lambeckii/ vermehrtes und verbessertes/ Rechen-Buch/ von allerhand/ Haus- und Kaufmanns-/ Rechnungen/ zu einfältiger Unterricht der Jugend/ mit Fleiss auf die welche Practica gerichtet/. Ein- und Ausländischer Wechsel, von der Reductione Terminorum, Rabatt wie auch Commissions-Ein- und Ausländischer Proper Handlung, vermehrt durch *Johann Hinrich Wolgemuth* weyl. bestallter Schreib- und Rechenmeister der Schule zu Sct. Nicolai, in der Societät der Kunstrechner den Weisenden.

Neue Auflage Hamburg (uden år). Forord dateret 1744. Med hånd tilføjet: Laue Lausen in Stolliggaard, 17. Martz 1787. Gekauft in Apenrade für 1 Mk. und 2 Schill. Bogen er på 340 sider.

Viderekomne har benyttet Herm. Heinr. *Meisznerns Arithmetischer Kunst-Spiegel*, 1679. Jeg har et eksemplar fra 1694, tilføjet Appendix ved Paul Halken, skolemester i Buxtehude.

Det er disse regnebøger, fortrinsvis Heines og Lambechs, som har været i brug i nordslesvigske skoler (alle?) i langt over 100 år. Her er nævnt forfatternavne og bogtitler, og man spørger så: *Hvad lærte datidens skolebørn i folkeskolen?*

I disse år, da centralskoleraseriet går over landet, og de fleste landsbyskoler nedlægges, går desværre meget værdifuldt materiale til grunde⁵², som kunne fortælle et og andet om livet og undervisningen i den gamle skole. Skolehistorien er jo faktisk et forsømt område, og man ved derfor i virkeligheden kun lidt om de sønderjyske skolers indre historie. Ved skæbnens gunst er nogle meget værdifulde skoleprotokoller fra *Østerløgum* for nylig ble-

vet reddet fra undergang, og da de oplysninger, som kan uddrages her, i høj grad er af betydning for vort emne, vil vi se lidt nærmere på dem. Den ældste protokol (defekt) går fra 1788 til 1800. Bogen er ført på både dansk og tysk. Her nævnes ikke kun alle børn, som har fået deres skolegang i Østerløgum skole i de nævnte år, men der er også ført nøje regnskab over, hvad hvert barn har lært og læst og regnet, fra det i 5-6 års alderen begyndte sin skolegang, og indtil det 15-16 år gammel forlod skolen. Da det drejer sig om undervisningen i en ganske almindelig folkeskole, hverken bedre eller ringere end andre, får vi sikkert her et billede af den almindelige elementære og videregående undervisning, således som den blev givet i nordslesvigske landsbyskoler i de nævnte år. Som *læsebog* bruges »Kleiner Catechismus« og »grosser C«. Man undres straks, når man ser, at et barn på $6\frac{1}{4}$ år »liest im Evangelio« (N. T.?) Et andet barn i samme alder må nøjes med »Buchstabiert in der Fibel« I 1798 kan et barn på $5\frac{1}{2}$ år »bogstavere og læse vexelviis i den liden Catechismo«. I 1790 har et andet barn på $5\frac{1}{4}$ (!) år »den kleinen Catechismum einmal auswendig gelernt«. Det er unægtelig fremmelige børn, men så ringe har undervisningen i hvert fald ikke været . . . Det ses bedst, når vi går ind i skolestuen for at overvære en regnetime. De mindre børn »regner og ziffrer«, de større — i hvert fald drenge — er nået til selve regnekunsten. En dreng på 15 år »har regnet Lambeci Regnebog, er nu i Valentin Heins«. En anden på $8\frac{1}{2}$ regner »Lambeci Regula de tri in Brüchen«. Også det kan nok virke overraskende på en nutidslæser. Eller hvad mener man om følgende:

- Regner Lambeci Handelsregning ($11\frac{1}{4}$ år).
- Lambeci Ausländischer Wechsel ($15\frac{1}{2}$).
- Schiffsparten-Rechnung des Lambeci (16).
- Provisions-Rechnung des Lambeci ($14\frac{1}{2}$).
- Verlust-Rechnen des Valentin Heins ($15\frac{3}{4}$).
- Commissions-Regning (12).
- Valentin Heins Havariregning (15).

En stor del af drengene må være nået op på det første matematiske abstraktions trin: begreb om de ubenævnte talstørrelser. Man har lært teoretisk behandling af de fire regningsarter med

hele og brudte tal og deres praktiske anvendelse i regula de tri og procentregning, samt delvis blandingsregning. På de geometriske enemærker til beregning af flade- og rumfang og udregning af kvadrat og kubikrod. Pastor Kier nævnte, at lærerne benyttede »visse kunstgreb«, dvs. alle beregninger er sikkert foretaget ganske mekanisk uden indsigt i tallenes natur eller »kunstgrebenes« rigtighed. Ikke desto mindre må man formode at adskillige af drengene (pigerne lærte kun den rent elementære talbehandling) har fået en nogenlunde forestilling om vort talbegrebs udvidelse både til det negative og irrationale. På grundlag af folkeskoledannelsen har enkelte sikkert kunnet behandle algebraiske ligninger, måske endog af anden grad. En gammel hjulmand, Claus »Hjuler« i Gjenner (død som olding omkring 1920) kunne opløse visse numeriske ligninger af tredje grad efter en metode, han som dreng havde lært i landsbyskolen. Det forbavser ikke, når man ser, at da det store og betydningsfulde arbejde med udskiftningen af jorderne fandt sted i slutningen af det 18. årh., var det ofte skolelærere og bønder, som var behjælpelige ved arbejdet, eller ligefrem påtog sig alle de dermed forbundne beregninger. De må have haft ikke helt ringe geometriske kundskaber og været fortrolige med plangeometriens elementer. Man skal altså ikke kimse ad de gamles viden. Allermindst i vore dage.

At man i »oplysningens« tidsrum for første gang så med kritiske øjne på de tyske skolebøger, som man gav dansktalende børn i hænde, er en selvfølge. Netop på skolevæsenets område var oplysningen ivrig, thi undervisning var jo vejen til oplysning, og oplysningen igen vejen til lykke, og da alle burde være både gode og lykkelige, »fornoiede og glade«, som det hedder i tidens katekismussprog, gjaldt det om at rydde alle hindringer af vejen. De tyske fibler og regnebøger i dansktalende børns hænder var selvfølgelig en af disse hindringer. Undertegnede har allerede for en menneskealder siden skrevet her i årbøgerne⁵⁸ om Gen.-sup. Adlers kamp mod de tyske skolebøger i Nordslesvig, som bl. a. forårsagede en stærk aktivitet på en række praktiske områder. Flere præster udgav f. eks. i disse år danske skolebøger til afløsning af de gamle tyske. Men det er igen betegnende for de slesvigske forhold, at ingen tænkte på eller foreslog at indføre de almindelige danske læse- og regnebøger, katekismer, bibelhistorier osv.

Nej, man oversatte de tyske eller udgav helt nye. Slesvig var og blev en verden for sig. Ville forældrene nu med glæde gribe efter de nye hjælpemidler man gav børnene? Det kan man ikke påstå. Kun ved overtalelser lykkedes det her og der at få en dansk skolebog indført. De nye skolebøger mødte i virkeligheden en kompakt ligegyldighed, for ikke at sige modstand. Reformen lod sig kun udføre i Haderslev amt og også kun her takket være et forbud fra kirkevisitatorerne mod at benytte de tyske skolebøger i landsbyskolerne (1807). Da det kun gjaldt Haderslev provsti⁵⁴, vil det sige, at i andre egne af landsdelen (også i Tørninglen) forblev alt foreløbig ved det gamle.

Haderslev amt fik nu en dansk regnebog, ikke Kiers, men en oversættelse af *Gemeinnütziges Rechenbuch* af *Jürgen Kroymann*⁵⁵, skrive- og regnemester i Hamborg: *Almeennyttig Regnebog*, oversadt af det Tydske, Altona 1802. I forordet til bogen siger forfatteren: »Paa agtværdige Skoledirektørers Forlangende har jeg besørget min almeennyttige Regnebogs Oversættelse i det danske Sprog og haaber, at man efter Hensigt vil benytte denne Oversættelses Aftryk i de danske Skoler«. Som barn af sin tid føler han sig også overbevist om, at »dermed er gjort et vigtigt Skridt til et fornuftigt, virksomt og lykkeligt Levnet«. Om det nu slog til, lader vi stå hen. »Fornuftigt, virksomt, lykkeligt« er ligesom »Gud, Dyd og Udødelighed« en af tidens hellige treklange. Men et er i hvert fald givet, det har ikke været uden betydning, at danske skolebørn ikke kun havde en dansk katekisme, men nu også fik en dansk regnebog i hænde. Haderslev provsti kom derved til at indtage en særstilling.

I vor historie har de små og oversete elementer i udviklingen stundom haft den største betydning. Her har vi et sådant tilfælde.

Ligesom hvert provsti i det 18. årh. havde sin egen katekisme, fik hver egn (amt) nu sin egen regnebog. I Haderslev amt som nævnt Kroymanns, i dele af Aabenraa amt Kiers, på Als *Bendixens regnebog*.

*Jacob Bendixen*⁵⁶, skrive- og regnemester (= skoleinspektør) i Flensborg 1806—46, udgav *Methodisches Rechenbuch für die Jugend der Herzogthümer Schleswig und Holstein I-II*. 1804. Bogen blev oversat til dansk af degn *Espensen* i Tandslet. Det danske eksemplar har ikke kunnet fremskaffes og eksisterer vel ikke mere.

I Tønder provsti, hvortil Lundtoft herred dengang hørte, blev alt tilsyneladende ved det gamle til langt ind i det nye årh.

I 1830erne fik den danske udgave af Kroymanns regnebog en hård konkurrent i degn *Iver Nissens* »Regne-Bog for Begyndere« (Haderslev 1832, 6. opl. 1850) og »Regne-Bog for den tilvoxende Ungdom« (Haderslev 1833, 5. opl. 1858). Disse regnebøger over-skred endog amtsgrænsen, f. eks. i Tønder amt, hvor de fortrængte Valentin Heines gamle tyske regnebog⁵⁷ i Korup og Ravsted. Iver Nissen⁵⁸ er den første sønderjyske lærer, som har udgivet lærebøger og historiske skrifter i større stil. Som født og opvokset i Haderslev amt har han formået at give sin bog om amtet (»En statistisk-topographisk Fremstilling«, Haderslev 1840) et personligt præg, der bevirker, at bogen endnu i dag er læseværdig. Der tænkes her særlig på dens forsk. afsnit om »Indbyggernes Leve-maade, Sæder og Sprog«. Som huslærer hos pastor Wolff i Maugstrup skrev han allerede som ungt menneske danske og tyske digte i Lyna. I Hjerndrup, hvor han blev degn og lærer, udgav han *Bønnebog for Ungdommen*, Haderslev 1830; *Hukommelsesøvelser* for den voxne Ungdom, 1831. Bogen er nærmest en oversættelse af den førnævnte Bendixens Gedächtnissübungen, der udkom i mange oplag og udgaver 1808—26. *Sædelære* fremstillet i efterlignelsesværdige Exempler af Fædrelandets — Verdens — og Menneskehistorien, Haderslev 1832; på tysk Vorbilder der Tugend in 120 Beispielen, Kiel 1837. Foruden regnebøgerne udgav han endnu i Hjerndrup *Danmarks Historie i Udtog* (1. udg. ikke bevaret, 2. udg. København 1842 med fortale af E. C. Werlauff, 3. udg. 1853 efter forfatterens død udgivet, »gjennemseet og fortsat af Fr. Barfod«, her er Iver Nissens rationalistiske betragtninger og standpunkt afløst af Fr. Barfods helt modsatte historiesyn). Endvidere 10. oplag af *P. Prahls Læsebog*. Efter Nissens død udkom endnu en bibliofil sjældenhed *Naturhistorie* paa Vers og med Billeder. En Nytaarsgave for flittige Børn. Trykt i Haderslev 1858. *Peter Hansen Beck*⁵⁹, distriktskolelærer i Haderslev, udgav i 1853 sammen med en anden haderslevlærer, F. F. Hansen, *Praktisk Regnebog for Borger- og Almueskolers Mellemlasser* og do. for *Overklasser* (med kvadrat- og rodudregning, diskonto- og vekselregning, geometri m. m.).

Den store regnemester og regnebogsforfatter i 19. århundrede

var *H. P. Hansen Grünfeld*⁶⁰ fra Kegnæs. Foruden flere matematiske afhandlinger på tysk udgav han først og fremmest *Regnebog for Almueskolernes mellemste og øverste Klasser*. Udgivet med Understøttelse af det kgl. Ministerium for Hertugdømmet Slesvig. Slesvig 1853 (og mange senere udgaver). Denne regnebog blev så godt som enerådende i vort område fra 1850erne indtil det skelsættende år for danskundervisningen (1888).

Grünfeld må regnes med til de matematikkyndige af vore landsmænd⁶¹, som væsentlig ved selvstudium nåede til en virkelig indsigt i differential- og integralregning, som ellers er aldeles utilgængelig for det store flertal af interesserede. Sin skolegang fik han i landsbyskolen i Sønderby, en vinter var han i Flensborg for at lære tysk, og endnu før sin konfirmation blev han hjælpelærer i Sønderby, hvor amtmand og provst ved en visitats i 1828 blev opmærksomme på den begavede dreng. Hvor mange senere kendte nordslesvigere er ikke just takket være deres kvikke svar ved en sådan lejlighed ad den vej nået frem i verden. Grünfeld fik nu en skriverplads på den kgl. amtstue i Sønderborg, og over seminariet i Tønder og nogle lærerstillinger i Nord- og Sydslesvig nåede han sit mål: at blive matematiklærer ved en højere skole. I 1844 blev han af Christian VIII kaldet til »syvende Lærer« ved selveste den ærværdige domskole i Slesvig og i 1855 til adjunkt. Det hørte til de store sjældenheder, at en seminariuddannet lærer opnåede en lignende udnævnelse. I 1864 undgik han, skønt dansksindet, at blive afskediget og forblev i embedet, indtil han på grund af svagelighed i 1879 måtte andrage om sin afsked. Grünfeld døde i 1893, 80 år gammel⁶².

Da den sidste danske regnetime var forbi i 1888, vendtes også det sidste blad i Grünfelds danske regnebog, og de tyske regnebøger holdt igen deres indtog i alle skoler. Den tyske udgave blev siden bearbejdet af seminarielærer C. H. Harder i Egerfnørde, hans *Rechenbuch für Volksschulen* bærer stadig Grünfelds navn. Sidste udgave i den tyske tid har endnu i 1915 som undertitel 42. Aufl. des III. Teils des Rechenbuches von Grünfeld. Hans navn har således været knyttet til de sønderjyske skolers regnebøger i flere menneskealdre. Navnet *Grünfeld* var i vor barndom et begreb, identisk med selve sandheden. Var en eller anden ting efter den almindelige erfaring sådan eller sådan, føjede man til:

sådan er det i hvert fald efter Grünfelds regnebog, dvs. dermed var spørgsmålet inappellabelt.

(Fortsættes).

NOTER

1. »Unsere teutschen Provinzen«, »Die Königlich Teutschen Lande«. Sml. Forordning af 1/5 1703 (Corpus constitutionum Regio-Holsaticarum I (1749), p. 1315, 1328, 1447). Flere eksempler er nævnt i Deutsche und dänische Schulen einer schleswigschen Grenzstadt (Th. O. Achelis). Endnu i 1806 taler den tidligere amtmand i Haderslev, kancellipræsident J. S. Mösting, om »den teutschen Provinzen« (= Slesvig og Holsten).
2. En udførlig redegørelse herom vil fremkomme i en afhandling om Sønderjysk Salmesang.
3. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, (1938. Ikke i boghandelen) p. 68 f.
4. Mejborg: Tillæg til første bind (1893), p. 11.
5. A. Chr. Bang: Dokumenter og studier vedr. den lutherske Katekismus' historie i Nordens kirker. (Christiania 1893. Universitetsprogram for 1. semester 1893) I. p. 255.
6. Efter biskop Tileman v. Hussens død (1551) var kirken i hvert fald uden ledelse. Han måtte affinde sig med at få Christian III's yngre broder til coadjutor (medhjælper med forrettighed til at blive efterfølger). Disse »første-biskopper« havde kun een interesse: at få bispeembedernes jordegods i hænde. Rene skandaler fandt sted i 1556, da hertug Adolph lod sig vælge til »biskop« og i 1569, da han lod sin etårige søn vælge til coadjutor. Alt dette var et eklatant brud på K. O., som bestemte, at biskoppen skulle være enten doktor eller licentiat i teologien. I Slesvig fandtes ikke mere en biskoppelig centralmyndighed, ingen synoder eller lignende fællesskaber, gennem hvilke kirken kunne udtale sig. Alt var overladt til de enkelte landsherrer, der hver for sig regerede uindskrænket, gav love, beskikkede superintendenter, der i et og alt var afhængig af fyrstemagten og egentlig kun var fyrstelige rådgivere — og knap nok det.
7. Ernst Michelsen: Einleitung (1920), p. 77.
8. Tysk salmesang i Åbenrå indtil efter treårskrigen, jfr. Fr. Fischers brev til Flor 1843, 22/6. P. Lauritsen: Da Sønderj. vågnede, II (1911), 231.
9. Visitatsberetn. 1746. Abt. 18. Nr. 39 b. LA. Slesv.
10. Den kgl. del. Den gottorpske del. Hertug Hans' område.
11. Sønderj. årbøger, 1934, p. 54.
12. Klotz er født i Lippstadt i Westfalen 1606. 1636-68 generalsuperintendent for den kgl. del, provst i Flensborg. Jfr. Cimb. lit. II, 417 ff. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland II (1857), p. 108 ff. Nyere synspunkter hos Carsten Petersen: Slesvigske Præster, p. 85-87. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II (1938), p. 179 ff. 577. Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte (1934), p. 7 ff. »Klotz ist der geistige Vater des dänischen Schulwesens im königlichen Anteil«, p. 9.
13. Født i Kitsche ved Borna i Sachsen, provst i Haderslev 1649-73.
14. »In Frage und Antwort also verfasst, dass die Antwort aus Lutheri Kinder-Catechismo fället, in dänischer und deutscher Sprache gestellet. 1651. (Bibl. dan. I). Ifølge Achelis skal bogen være udkommet i 7 udgaver i tiden 1650-1702. (Haderslev Bys Historie II, p. 348). Den ældste bevarede danske udgave synes at være Theologia catechetica, eller Undervisning udi voris Christendom etc. ud-sæt udi det Danske Tungemaal. 5.te Gang udi Trycken forferdiget, Odense 1693. Jfr. Bibl. dan. I, 263.

15. Alene fra 16. Århundrede findes en lang række k. bevaret, en enkelt dog kun som fragment. Jfr. Lauritz Nielsen: *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600* (1923), p. 100, 102, 112, 136, 153, 154, 160.
16. Paul Sass, født i Assens 1644 (men af haderslevsk slægt og student fra Haderslev latinskole), archidiacon i Haderslev 1667-1700. Bogen udkom i Slesvig 1693 og er nu en stor sjældenhed, så vidt vides findes den kun i København. (Universitetsbiblioteket).
Sass havde svært ved at forlige sig med den kendsgerning, at han som dansk præst i Haderslev kun måtte prædike på dansk, mens alt andet (liturgi og salmesang) skulle foregå på tysk. Da han ved uddelingen af det hellige sakramente ønskede at sige ordene »dette er Jesu Christi legeme« på dansk, kom han i strid med sin foresatte, der var fra Düsseldorf (jfr. Rohde: *Haderslev Amts Beskrivelse* (1775), p. 123-25). Provsten forlangte, at han bortset fra selve prædikenen skulle betjene sig af det tyske sprog. I Åbenrå var forholdet det samme (jfr. *Kirkehist. Saml.* 7. r. II, p. 519 ff. og 527 ff.).
17. v. Stöckens katekisme hed *Die vernünftige lautere Milch des heiligen Catechismi, Ratzburg 1672*. Jfr. Møller: *Cimb. lit. I*, p. 659. F. M. Rendtorff: *Die schl.-holst. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts* (Kiel 1902), p. 296.
18. Lyna (Haderslev) 1806, p. 202. Solange wir bey dem Refeldischen Catechism. den hl. Catechismi Lutheri hatten, wussten Alt u. Jung zu antworten, weil sie an denselben von vielen Jahren gewohnt waren, nachdem aber vor 3 Jahren v. Stöckens introduciert worden, drinnen nicht allein der Catechismus ärmer, sondern auch alle Fragen vor dem anderen discrepiren, ist die Jugend so aus dem vorigen gelernt hatte, confus und den Alten ist alles neu und unbekannt.
Wonsbeck, 18/10 1737.
A. B. K. (= Anton Balduin Kling, Sp. 1716-40).
19. Abild præstearkiv.. LA.
20. Reimarus født i Stolzenburg, Pommern. Provst i Tønder 1703-27.
21. Sønnerj. årb. 1933, p. 213 ff.
22. Sønnerj. månedsskr. 1954, p. 167.
23. *Zeitschrift d. G. f. schl.-holst. Gesch.*, bd. 25 (1895), p. 251. (Ernst Michelsen).
24. Født i Tønder 1688, sognepræst i Humtrup, provst i Haderslev 1737-50.
25. Rohde, a. S. p. 196. Den tyske udg. nævnt hos Rendtorff, p. 303.
26. Født i Hamborg 1684, provst i T. 1728-37.
27. Ensted og Abild, Abt. 18, nr. 42 c. Landesarch., Slesvig.
28. Født på Toldsted, Hjordkær, 1639, provst 1672-84 og 1689-1713. Rendtorff, p. 298, jfr. Abt. 18, nr. 42 c. LA., Slesvig.
29. Erik Pontoppidan havde først været sognepræst på Als (Havnbjerg), siden biskop i Bergen og prokansler ved universitetet i København.
30. Det beror derfor på en misforståelse af forholdene, når det i *Sønnerjyllands Historie*, bd. III (1940-42), p. 369 hedder: »I Nordslesvig brugtes selvfølgelig den danske Udgave«. Så enkelt og ligetil lå sagen ikke.
31. De gamle, hidtil brugte katekismer fik man foreløbig lov til at beholde, i Haderslev amt provst Tychsens, i dele af Tønder amt den Porstiske (eller Schraders) katekisme i dansk eller tysk udgave. Endnu i 1752 hedder det: Så længe de gamle udgaver ikke er udsolgt, skal »Landskatekismen« ikke indføres. Tønder byarkiv: Sager vedr. Vajsenhuset 1741-1800. LA.
32. Der mit dem Teutschen den Worten nach, so viel möglich, aufs genaueste übereinstimmt, und worin vornehmlich die dicta Biblica nicht wie im Copenhagenschen Catechismo aus der Missions-Bibel, sondern aus der alten dänischen Bibel, so mit Lutheri version übereinkommt. 12/3 1752. Tønder byarkiv. — Fattigvæsen, forsk. sager vedr. Vajsenhusets bogforlag. LA.
33. Tønder byarkiv, smst. — Også i Tønder amt klagede man over mangel på danske k. (1762), idet alle udgaver var udsolgt. Den københavnske udgave kan ikke

- bruges her i vor »dänisch-deutsche Gegend«, da dens bibelcitater er anført efter »Missions-Versionen« (= Resens oversættelse). Brev fra pastor Freuchen i Ensted, 25/1 1762. Tønder byarkiv, sager vedr. Vajsenhusets bogforlag, journal 1745-1800.
- I Haderslev amt må man foruden de nævnte k. også have benyttet følgende k.: Chr. Albr. Lösecken, D. Luthers liden Catechismus. Ord for Ord ved Spørgsmaal og Ansvar ledviis udlagt til Skolernes Brug i Haderslev Provsti fordansket. Haderslev 1762 og 1774, jfr. Bibl. dan. I, p. 267. Bogen er form. en bearbejdet oversættelse af Löseckens Catechetische Anleitung, Halle 1720.
- Mærkeligt nok udkom omtrent samtidig til Brug for Skolerne i Haderslev Provstie. 1761. Jfr. Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums (1921), p. 125. Eller er det samme bog? Sidstnævnte er udgivet af Lorenz Bjørnsen, konrektor i Haderslev 1752, rektor 1757, sognepræst i Stenderup 1762-84.
34. Johann Andreas Cramer. På Klopstocks anbefaling kaldet til hofpræst i Kbhvn. 1754. 1774 prof. prim. i Kiel og prokansler. Jfr. Sønderj. årb. 1933, p. 57-68, 1934, p. 5-12, 1935, p. 166-170, og 173-76. (H. Hejselbjerg Paulsen).
35. Værligt meddelt mig af redaktør Bjørn Svensson.
36. Rendtorff, a. s. p. 305, jfr. Archiv der Schl.-Holst. Gesellschaft für vaterländische Geschichte XIII (Jahrbücher II), 1859, p. 11-58.
37. Bjolderup Sogns Historie, II (1951-56), p. 117.
38. Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion. (1864), p. 143.
39. Sønderjysk månedsskrift, 1961, p. 6.
40. N. Outzen: Versuch einer gründlichen und unpartheyischen Beantwortung der merkwürdigen Preisaufgabe über die dänische Sprache im Schleswigschen. 1819, p. 129 f.
41. Sønderj. årb. 1934, p. 45.
42. Biskop Jørgen Hansens Optegnelser om sit Liv. Sønderj. årb. 1904, p. 3. — Kun 8 Aar gammel kom jeg i første Klasse. Jeg havde her en Regnebog af Pastor Kjær i Østerlygum, der indeholdt mange vanskelige Opgaver.
43. Beskrivelser over Tørning Lehn (1815), p. 58 f.
44. ib. p. 57.
45. Mag. Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise (1774), p. 54.
46. Abt. 18. Åbenrå provsti. LA., Slesvig.
47. Haderslev Amts Museum, 1960.
48. Dyssel, a. s. p. 54. En herlig Kundskab er her og meget vittige (dvs. begavede) Hoveder, jeg fandt ved min første Besøgelse i mit Sogns Skoler, Drengene paa 10 a 12 Aar, som havde gjenneumløbet baade Lambechs og Valentins Regnebøger og skrevet ganske ziirligen. Det er de herlige Følger af den lykkelige Frihed, som den Slesvigske Bonde nyder. . . . O, lykkelige Folk! hvor inderlig ønskede jeg vor Danske Almue paa Øerne noget af samme billige, nyttige og højst lykkelige Frihed.
49. Visitatsberetninger vedr. skolevæsenet, Haderslev og Åbenrå amt i LA., Åbenrå, Tønder amt i Abt. 18, LA., Slesvig.
50. Cimbr. lit. I, p. 242. Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexicon II (1750), p. 1457.
51. Cimbr. lit. I, p. 322. Jöcher, II, p. 2217.
52. I *Grarup* blev f. eks. et helt læs bøger og protokoller kørt til en mergelgrav, en del (chronik, regnskaber, håndskrevne melodisamlinger) blev reddet af kirketjener P. Jørgensen. I *Østerlygum* fandt en murerstvend på loftet i den forladte skole en del gamle skoleprotokoller helt fra 1788 ff. medtaget af fugt og anden ødelæggelse. Heldigvis var han klar over, at disse ting var af stor interesse og afleverede dem til den kyndige lærer Holdt i Rughjerg. Jeg takker lærer Holdt for tilladelsen til at benytte dette materiale, som de følgende oplysninger for en stor del bygger på.

53. Oplysningstiden i Hertugdømmerne II, Sønderj. årb. 1934, p. 41-48. do. V, 1936, p. 161 ff.
54. Jfr. bilag. Tørninglehn, Agård, a. s. p. 58.
55. Kordes: Lexicon der s.-h. Schriftsteller (1797) p. Lübker u. Schröder: Lexicon der s.-h. Schriftsteller I (1829), p. 322 f.
56. Lübker u. Schröder: Lexicon der s.-h. Schriftsteller II, p. 39 f. Alberti: Lexicon der s.-h. Schriftsteller I (1867), p. 41 f.
57. Der er dog også eksempler på, at nyere *tyske* regnebøger afløste de ældre, således i Rinkenæs 1836 (Hinrich Schlüters tyske r.).
58. Alberti, a. s. p. II, p. 125 f., jfr. Sønderj. månedsskr., 15. årg., p. 93 ff, hvor nogle af hans bøger nævnes.
59. Beck og Hansen: Achelis a. s. p. 65 og 122. Beck, Alberti, a. s. I, p. 38. Lærer i Haderslev 1843-46 og 1850-61. 1861 degn i Maugstrup.
60. Alberti, I, p. 275 f. Program der Königl. Domschule zu Schleswig 1863.
61. F. eks. gårdmand Hans Momsen i Foretoft (Lyna 1797, p. 831 ff.), gårdmand Jørg. Hansen i Tombøl (Sønderj. årb. 1909, Nik. Andersen), købmand Hans Jessen i Nr. Hostrup (Haderslev Stifts Aarbog 1949).
62. To år før sin død besøgte Grünfeld for sidste gang sit kære Kegnæs, og da der netop var provstevistats på Kegnæs, deltog den højtagede olding i den efterfølgende middag i præstegården. Her blev han af provst Reuter betegnet som »den dygtigste og lærdeste mand, der var udgået fra Kegnæs«. Endnu i dag er hans navn ikke glempt i Nord- og Sydslesvig.